

CIRKUSZI AKROBATIKA

Alaputatási és szakmódszertani periodika

IV. AZ UTAZÓCIRKUSZOK

Az ország cirkuszi ellátottsága

Az Internationale Artisten Revue-nek gyakorlatilag minden számában megjelent egy rovat, cirkuszok tartózkodási helyének felsorolásával. A lap – nevéhez híven – nagyszámban közölte külföldi cirkuszok állomáshelyét is, az átlagos arány 1/3-2/3 volt, a külföldiek javára. A tengeren túlról csak a legnagyobb cirkuszokról, Magyarországról viszont előfordult, hogy az egészen kis társulatokról is hírt adtak.¹

Miután számonként több tucatnyi információ áll rendelkezésre, a nagy adathalmaz feldolgozásával meg lehet kísérelni a vándorcirkuszok működési területének felvázolását,² bár természetesen számtalan probléma nehezíti a valós kép rekonstruálását.

A legnagyobb cirkuszok (Barnum, Charles) még a nagyvárosokban is legfeljebb néhány napot tartózkodtak, a szaklapban tehát általában csak Budapestet és Magyarországot jelölték meg tartózkodási helynek. A kisebb cirkuszok pedig kevésbé szigorúan tervezték meg az útvonalakat; egy-egy jó üzletmenet alkalmával többszöri prolongáció is előfordulhatott, és az útirányok módosításának egyéb okai is lehettek (pl. technikai problémák).

Kb. 15-20 %-ra becsülöm azokat az eseteket, amikor a helységek pontos megjelölése helyett tágabb környezetben helyezték el az adott cirkuszokat, pl. Erdély, Magyarország, Ausztria-Magyarország; ill. előfordult, hogy az Internationale Artisten Revue szerkesztőségébe kérték postájukat a cirkuszigazgatók.

Külön problémát okoz, hogy a tartózkodási hely nem mindig jelent játszási helyet is. Feltételezhető, hogy az áttelelés hónapjaiban nem, vagy csak alkalmanként tartottak előadásokat, ezért a téli szállást csak részben tekintetem működési területnek (3 előfordulásnak számítottam a két hónapnál hosszabb téli tartózkodást).

Meglehetősen nagy volt az azonosíthatatlan helységek száma. Előfordult, hogy hiányosan adták meg a nevet (pl. Tétény, Piski) és az útirány nem szolgált megfejtésül; vagy a megye megjelölése volt hibás (pl. Bükk, Sopron megye); esetleg a Révai lexikonban nem volt megtalálható a név (Baranyamonostor).

A felsorolt nehézségek ellenére remélhető, hogy a dokumentált esetek feldolgozásával (ha nem is pontos, de legalább) reális képet tudok rajzolni az ország cirkuszi ellátottságáról.

A Magyarországon utazó cirkuszok száma a korszak folyamán állandóan emelkedett. 1892-ben 10, 1901-ben 16, 1906-ban 30, 1911-ben 46, 1913-ban 52 cirkusz fordult meg dokumentálhatóan is az országban. A III. sz. melléklet tartalmazza a századfordulón nálunk működő cirkuszok jegyzékét.

Körülbelül 850-900 helységben láthattak cirkuszi előadásokat. A helységek jegyzékét a IV. sz. mellékletben közlöm.

A városokban általában nagy számban léptek fel cirkuszok, az ezer lakosra jutó előfordulások száma (1,31) magasabb az országos átlagnál (1,17)³ Kivételnek számítanak a Dunántúlon egy (Kőszeg), Erdélyben kettő (Medgyes, Vajda Hunyad), a Felvidéken 5 megyében egy-egy helység (Galgóc, Selmecbánya, Dobsina, Gölnicbánya, Bártfa), valamint az ország középső részén összefüggően elhelyezkedő hat megyében 3-4-3-2-2-1 város: Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló;

Jászberény, Karczag, Kisújszállás, Túrkeve; Hódmezővásárhely, Szeged, Szentes; Kecskemét, Kiskunhalas; Magyar-Kanizsa, Szabadka; Pancsova.

A kisközségekben különösen magas az egy főre jutó előfordulások száma (1,63). Ha azt vizsgáljuk tehát, hogy egy-egy helység lélekszámához képest hány cirkuszt tudott eltartani, azt tapasztaljuk, hogy a települések nagysága befolyásolja a cirkuszok megjelenésének gyakoriságát: a városok és kisebb falvak lélekszámukhoz viszonyítva több cirkuszt fogadtak, mint a nagyközségek. Borsod és Moson kivételével (melyek az átlagot képviselik) azok a megyék, melyekben a nagyközségek száma dominál, az országos átlag alatt maradtak.

Különösen alacsony mutatószámmal rendelkezik az ország középső részén Hajdu (0,52), Jász-Nagykun-Szolnok (0,66), Békés (0,62), és Csanád megye (0,4); az ország keleti felében pedig Máramaros (0,5), Torda-Aranyos (0,7) és Fogaras (0,64)⁴.

Kifejezetten magas számokat mutat Maros-Torda (1,69), Kis-Küküllő (2,26) és Krassó-Szörény (1,48) Erdélyben; Veszprém (1,88) és Somogy megye (1,55) a Dunántúlon; valamint szinte az egész Felvidék: Bars (1,47), Borsod (1,51), Esztergom (1,6), Gömör (2,34), Győr (1,63), Hont (1,41), Nógrád (1,44), Túróc (1,52), Ung (1,55), Zólyom (1,57).

A fenti adatok nem abszolút értékek, mert a dolgozatban csak azok a helységek szerepelnek, amelyekben legalább egy cirkusz megfordult. Technikai akadályokba ütközött annak megállapítása, hogy megyék szerint mekkora a cirkuszlátogatási arányszám.⁵

A cirkuszok útirányának vizsgálata azonban szintén a fenti kép megerősítését adja.⁶ A cirkuszok zöme az egész országot beutazta. Ezeket az üzleteket legalább két csoportra kell osztani: a csak városba beálló nagycirkuszok egy része külföldi tulajdonos igazgatásával pár hónapig időzött az országban, néhány napot töltve egy-egy városban. A legszámottevőbb üzletek rövid ismertetését az V. mellékletben közlöm.⁷ Csak városokban dolgozott továbbá A. Koczka, J. Enders, Claire Laforte, a Lipót, F. Wollner és a Wollner testvérek cirkusza. A közepes nagyságú üzletek, melyek gyakorlatilag csak Magyarországon dolgoztak (a szomszédos területekre esetleg átruccantak), a városok mellett kisebb helységekre is beálltak: Brabanti, Donert, W. Koczka, E. Krausz, Lefkovits-Martini, Nagy Antal, Alex és Johann Picard, A. Sliva, F. Stepanek, B. Stutzbart, K. Tautz, E. Thaler, G. Waberzsinecz, J. Waczlavek.

Sok cirkusz egy-egy országrészen belül utazott csak, s ezek egy része hosszabb időt tölthetett az adott szomszédos országban is. D. Wollnernek pl. Horvátország volt a játszási területe, de évről-évre meglátogatott néhány Dél-Erdélyi, Dél-Dunántúli helységet is.

Egyetlen olyan cirkuszt sem találtam, mely kizárólag az ország középső felén utazott volna. Adam Adolf, a Hungaria cirkusz, a Schnellerek és Wertheim csak a Dunántúlon dolgozott. Az osztrák Taraba is meglátogatott néhány helységet ezen a területen, és 1911-es villámlátogatása alkalmával a német Strasburger sem utazott beljebb az országba.

Sok cirkusz gyakorlatilag csak Erdélyben dolgozott: Cajetan, Dimitrius, Ditton, a Flora cirkusz, Lodi, Novacek, Pollantz, valamint a Wollner család egyik ága. A Picard cirkusz 1905 és 1910 közt szintén csak Erdélyben utazott, ezután vált külön a két testvér.

A Felvidéket járta J. Koczka, a két Liebel, Szayka és az Union (A. Kiss) cirkusz. Ide sorolható Wilson is, aki szintén az ország északi felén dolgozott, de évente lejárt a téli szállására, Debrecenbe, ill. Budapestre.

A vállalkozások komolysága miatt érdemel külön figyelmet a Fekete, a Reich-Gazdag, a Horváth

Rozenzweig-féle Colosseum és a Schmidt cirkusz. Ezek működési területe az ország É-K-D-i peremvidékére esik; vagyis fő játszási helyük a Felvidék és Erdély volt, csak elvétve látogattak meg egy-egy várost az ország belsejében.

Az elmúlt másfél évszázad során a vendégszereplések időtartama folyamatosan csökkent. A múlt század 50-es éveiben rendszerint több mint egy hónapig dolgoztak a vidéki városokban a cirkuszosok.⁸ Manapság néhány napot töltenek a legnagyobb helységekből is, s a legtöbb komédiás kis maszek cirkusz naponta utazik.

A századforduló cirkuszplakátjai ritkán adnak pontos eligazítást a vendégszereplés hosszáról, vagyis kevés olyan plakátsor maradt meg, melyen az évszám, hónap, nap megjelölése mellett a megnyitás és távozás tényét is feltüntették. Előfordult, hogy az utolsónak meghirdetett előadás után egy héttel még ugyanott dolgoztak;⁹ ill. technikai okok miatti prolongációról is tudok.¹⁰ Már a múlt században is hirdették, hogy "csak néhány előadást" tartanak.¹¹ Rendszerint a vendégszereplés végéig néhány előadást mérsékelt helyárok mellett tartottak meg.

A plakátok tanúsága szerint az 1890-es években a helységenkénti átlagos tartózkodási idő 14 nap, 1900 és 1914 közt pedig 9 nap volt. Az első időszakban egyetlen kiugróan rövid tartózkodási idővel Szombathely (4 nap) tűnik ki, a második periódusban Nagyszében (25 nap) és Sepsiszentgyörgyön (32 nap) tartózkodott kivételesen hosszú ideig egy-egy cirkusz.

A nagycirkuszosok

A Barnum and Bailey

A Barnum cirkusz európai körútja során 1901 áprilisában tartotta előadásait Budapesten, majd beutazta az ország nagyvárosait.

A reklámhadjáratairól hírhedtté vált "humbug király", Phineas Barnum, ekkor már nem élt.¹² Tovább működő vállalata talán legsikeresebben reprezentálta azt a kapitalista vállalkozási formát, melynek megjelenése sokak szerint visszahozhatatlanul megszüntette a patriarchális jegyeket mutató, klasszikus lovascirkusz dominanciáját.¹³

Az alábbiakban részletezem azokat a jellegzetességeket, melyek ezt az amerikai látványosságot megkülönböztetik az európai cirkusztól.¹⁴ A sajtóban kb. két héttel az érkezésük előtt, itt Pesten is, megkezdődtek a rendszeres híradások. "Nem volt üres fal Budapesten, melyet Barnum hirdető táblái nem tarkítottak volna. Nem volt korcsma, kávéház, nem volt kereskedő-bolt, melynek ablakai, kirakatai ne lettek volna tele aggatva a legkülönbözőbb képes hirdetésekkel. És mily hirdetések! Képeik csupa művészi munkák kompositióban és színben. Óriások és aprók; mindmegannyi remekei a publicitás mesterségének. És hányfélék! Százak, ezrek; és egyik sem hasonlít a másikhoz."¹⁵ A Hét erről így fogalmazott: "A Barnum reklámja tulajdonképpen hatványozott hírharang: azt hirdeti, hogy Barnum tud reklámot csinálni. Azaz reklámot csinál a reklámjának, amely végre megjelenve mindjárt pro primo csalódást okoz."¹⁶

Az előadás 3 manézsban, 2 színpadon és egy, az egésztestet körülvéző, körpályán zajlik, igen gyakran egyidejűleg. A fenti két cikk erről a következőket írta: "Mily mutatványok ezek? a maguk nemében

határozottan silányak. Egy óriási méretű nagy táborban öt porondon 'dolgozik' egyszerre a nagy akrobata-sereg, melyben a mi csak alsórendű komédiás volt a világon, helyet talált. Kellemetlen őket nézni és lehetetlen őket látni. Annyian vannak, hogy belebódul az ember feje."¹⁷ A Hét pedig "a cirkusz csak olyan foglalkozás, mint bármely más, azzal a különbséggel, hogy nagy állatismeretet, tudást, erőt és ügyességet kíván meg, csupa oly kvalitás, amellyel másutt könnyebben lehetne boldogulni. A Schumannok, Renzek, Fillisek a manége porát megneemesítették: volt társadalmi pozíciójuk; /ezzel szemben Barnuméknál/ a nagy anyaghalmoz bizonyára hat; körülbelül úgy, mint az életveszélyes tolongás vagy a szédületes orom a neuraszténiás emberre. De hogy akár a lóidomítás terén, akár az erővel párosult ötlet valami sajátos megnyilatkozásában olyan eredményt mutatna föl, ami a tudást, vagy az intelligensebb elemet érdekelné, az egész prospektustól és plakát-irodalomtól hiába vártam".¹⁸

Már maga a kirakodás látványosságzámba ment. "A vállalat oly aprólékosan fel van szerelve mindennel, hogy még egy sivatagban is tarthatna előadást. Hatalmas kocsikban egész vízvezeték hord magával, más kocsikra a szivattyúkészülékek vannak felrakva, ismét öt-hat óriási kocsi egy-egy mozgó villanytelep, mely a cirkusz és összes mellékhelyiségei számára a villamosfényt szolgáltatja. A mint az egyik vonat kirakodásával készen voltak, nyomban jött a másik, mintha egy-egy vonat kirakodásának az ideje percze ki lenne számítva... Délre egészen elkészül minden. A mit ma láttunk az amerikaiaktól, az a szervezetnek és a munkamegosztásnak valódi csodája volt."¹⁹ A legnagyobb sátor 12000 személy befogadására volt alkalmas.²⁰ A személyzet elhelyezése minősíthetetlenül praktikus.

50 fillér ellenében a mellék-sátorban különféle torzszülötteket mutattak be (sziámi ikrek, szakállas nő stb.)

Miután a cirkusznak legfontosabb jellegzetessége itt a cirkusz nagysága, a 62 kocsiból álló 4 különvonat tartalmának osztályozásánál lényegesebb információt nehéz lenne találni.²¹

Vasúti kocsik száma Rendeltetés Tényleges súly Rakomány s.

8	háló kocsi	16.400 kg	szem.podgy.
1	málha "	15.400 "	"
17	lőszállító k.	15.400 "	10 tonna
1	szelídített áll.	15.400 "	10 tonna
3	elefánt száll.	15.900 "	12 tonna
1	teve száll.	15900 "	12 tonna
31	nyitott teher	10.800 "	9 tonna

Buffalo Bill's Wild West

A tanács határozata értelmében, a Buffalo Bill cirkusz 49 vasúti kocsi után 1628 K 85 f vámot fizetett.²²

Cody W. F. és Bailey James New York-i cége 1906 jún. 16-tól jún. 24-ig tartotta előadásait a Tattersall területén. A városi szállítási adó átalány összegének megállapítása céljából a következő információkat közölték a tanáccsal: "Vállalatunk összesen az előadások megtartásával kapcsolatban, illetve a vállalat egész vezetésével kapcsolatban 486 embert alkalmaz, kik közül 14 egyén a vállalat igazgatását látja el, 150 egyén a vállalat előadásaiban vesz részt és a többiek különféle feladatokkal bíró munkások. Vállalatunk továbbá 183 lovat és 8 öszvért hoz magával külön vonatain. A mi az előadásokat illeti, vállalatunk kilencz napon át naponként két előadást kíván tartani, úgy hogy a székesfővárosban leendő tartózkodása alatt összesen tizennyolcz előadást fog tartani. A Hyppodrom üléseinek számát illetőleg van szerencsénk jelenteni, miszerint abban összesen 7500 ülőhely fog felállítatni, mely ülőhelyek túlnyomó többsége K.2.- árral fog bírni, kisebbsége pedig K.4-K.5., és K. 8 összegben lesz megállapítva."²³ A 22

számból álló műsor zsúfolt házak előtt ment.²⁴

Charles Krone

A Charles cirkusz 1912-ben a maihoz hasonló módon, a maihoz hasonló műsort (sok vadállattal) hirdetett. Az újságcikkek itt is kiemelték a szervezettséget, pontosságot ("meseszerű szorgalom, mellyel a sátrakat verték fel"), a cirkusz viszonylagos nagyságát ("sátorváros").²⁵ Ez a cirkusz azonban mégsem az amerikai manager szemléletű nagyvállalkozást jelentette, hanem a klasszikus kapitalista patriarchális üzlet kiteljesedett formáját. Ez az igazgató-házaspár képviselte a család történetében a nagy nemzedéket.²⁶ Feltételezésem szerint jórészt az oroszlan-szelídítő Ida Kronéről mintázta meg E. Bass regényének igazgatóné figuráját.²⁷

Charles Krone a szegényalapi járulék megállapítására benyújtott kérvényében a kiadásait és bevételeit az alábbiak szerint adta meg:²⁸

Kiadás

Személyzet 27 állandó művész, 9 irodai alkalmazott, 44 munkás 48 zenész K. 1600,-
napi fizetésük

állatállomány 60 ló, 24 oroszlan, 15 teve és dromedár, 10 zebra, 10
jegesmedve, 8 elefánt, 7 tigris, 7 foka, 1 giraff, 2 afrikai strucz, 10 indiai
bivaly, gnons antilopok, kuttyák, etc. Ezen állatok élelmezése naponta

	K. 300,-
Helypénz naponta	K. 200,-
Utazási átalány	K. 300,-
Bélyeg, rendőr, tűzoltók költsége naponta	K. 150,-
Szállítók naponta	K. 100,-
Reklám, újság, hirdetés naponta	K. 1000,-
Kövezetvám	K. 50,-

Átlagos napi kiadás a kirovandó állami és városi adón kívül: K. 3700,-

Bevétel Befogadó képesség

160 páholyülés	á 5.-	K 800,-
240 zártszék	á 4.-	K 960,-
500 első hely	á 2.40	K 1200,-
600 második hely	á 1.60	K 960,-
200 harmadik hely	á 1.20	K 240,-
800 karzat	á 0.60	K 480,-

Összesen K 4640,-

ebből levonandó állandó tiszteletjegyek:

82 páholyülés K 410,-

30 zártszék 120,-

Napontai reklám 100 drb. második hely 160,-

K 690,- 690,-

tiszta bevétel minden jegy eladása alkalmával K 3950,-

Bár a tűzrendészeti szemle ugyanezt a nézőszámot fogadta el, és a jegyzőkönyv szerint "az ügyeletes szolgálatot teljesítő rendőrség fog gondoskodni arról, hogy a megállapított befogadóképesség mérvén túl a nézőterre a közönség be ne bocsájtassék, a megmaradt kimutatások szerint az okt. 5-i bevétel 5363.60, okt. 6. délutáni 5093,-, esti 7009.20 okt. 7-i 5432,40 Korona volt. A délután előadáson félhelyárat is számítottak.

A kimutatás szerinti legnagyobb bevétel alkalmával a következő jegyeket adták el:²⁹

5.--	128 páholyülés	K. 640.--
4.--	240 zártszék	K. 960.--
2.40	648 I. hely	K. 1.555.20
1.60	1565 II. hely	K. 2.504.--
1.20	235 III. hely	K. 282.--
-.60	1780 karzat	K. 1.068.--

Összesen: K 7.009.20

A Villand cirkusz

A Kronéhoz hasonló nagyságú cirkusz lehetett még a Villand testvéreké. A Villand testvérek Beketow bohócaiként jöttek Budapestre.³⁰ Sok entrée-jük /hosszabb bohóc-jelenet/ volt, az első időkben is magyarul beszéltek. A "közismert, és magyar honpolgárrá lett" testvérek 1907-ben önállósították magukat, márc. 23-tól ápr. 26-ig a Tattersall területén dolgoztak, majd vidéki körútra indultak.³¹ A cirkusz 3500 néző számára elegánsan és praktikusán volt berendezve, elektromos világítással ellátva. Műsoruk 25 számból állt, 60 lóval (később 30-ról esett szó), 4 elefánttal rendelkeztek.³² A premierre a 24 páholyt a nemzeti kaszinó vásárolta meg.³³ A nyári szezonomat általában Ausztria-Magyarországon és Olaszországban utazták végig, télre a testvérpár Varsóba Cinisellihez, olasz színházakhoz vagy a Balkánra szerződött.³⁴

A kisebb cirkuszok

Az utazócirkuszok zömének 20-26 m. átmérőjű sátra volt, melyet két fő tartóoszlopra (maszt) vontak fel.

A cirkuszi felszerelést illetően a legtöbb információt a különböző hirdetések tartalmazzák. G. Kludsky 1912-ben egy 25 m átmérőjű, csak fél évet használt sátrat, teljes felszereléssel, az új ár (4700 K) helyett 3700 K-ért kínált megvételre.³⁵ Igen magas ez az ár, még ha a századeleji fokozatos áremelkedést figyelembe vesszük is. A legtöbb felkínált cirkuszsátor 22-24 m átmérőjű, 600-1000 személy befogadóképességű volt.³⁶ Megvételre általában 400 K körül, de előfordult, hogy 100 K-ért kínáltak cirkuszsátrat.³⁷ Előfordult, hogy pénztár és öltöző céljaira is sátrat alkalmaztak.³⁸

A pakk-kocsik általában 5-6 m, a lakókocsik 6-8 m hosszúak voltak.³⁹ A kocsi lehetett simán "lakó"-kocsi, "elegáns lakókocsi" vagy "szalonkocsi".⁴⁰ Egy szalonkocsi leírása a következő volt: 6 1/4 m hosszú, 2 m 20 cm széles, 3 részből, úgymint konyha, fogadó- és hálószobából állt.⁴¹ Lakókocsikat 230 frt és 300-700 K értékben árusítottak, de Paul Lorenz cseh lakókocsi készítő 1913-ban hirdetés útján köszönte meg a Könyöt testvéreknek azt, hogy pontosan fizették ki a leszállított lakókocsik árát, a 15.000 K-t.⁴²

Az állatszállító kocsikat külön kell megemlíteni; ezeket gyakran az állatokkal együtt árusították, általában az állatkertek. A szállítás során szoktak leginkább előfordulni olyan balesetek, hogy a rács mögül kiszabadultak az állatok. Számtalan ilyen hírt olvastam, s a legritkább esetben lett baja embernek, viszont elég gyakran megesett, hogy az állatokat agyonverték, lelőtték az emberek.⁴³

Egy oroszán többszáz koronába került (1913-ban 800 Koronáért kínáltak nőstényeket), de eszmei értéke az állat gazdája szempontjából természetesen nagyobb volt; egyrészt az érzelmi kapcsolat, másrészt a befektetett és kieső munka miatt.⁴⁴ A XIX. sz. végén kezdett elterjedni a gitter, vagyis a körketrec, az itthoni menaszéria-cirkuszokban azonban a plakátok tanúsága szerint az idomár ment be a nagyobb méretű állatkocsikba.⁴⁵ Ez a változat a mainál sokkal veszélyesebb volt, ui. az állat sarokba szorítva érezhette magát, egészen szűk helyen, ami könnyebben vezethetett az agresszivitás kitöréséhez.

Az elefántokat 3000 M-ért árusították, jegesmedvéket 600-ért, a medvék 130-250 m-s árban voltak, majmokat már 90 M-ért lehetett kapni, a lovak természetesen vagyonokat is érthettek.⁴⁶ Nemcsak állatokat, hanem állatszámokat is kínáltak megvételre, igaz, csak kutyaszámot, állatostul, rekvizitestül.⁴⁷ Adásvétel tárgya lehetett egy-egy szám teljes felszerelése (pl. drótkötél, golyó) kosztümmel, bőrdönggellel.⁴⁸ Már a XX. sz. elején nikkelezthették a rekviziteket.⁴⁹ Gyakran kerestek és kínáltak lószerszámokat, nyeret, paneau-t /különleges, dobogószerű nyereg/.⁵⁰ Nagyikindáról megvételre két új motorkerékpárt ajánlottak pályával és tartozékokkal együtt, vállalták azt is, hogy a vevőt a produkcóra betanítják.⁵¹ Akadt, aki tornászok részére kifejezetten biztonsági oktatást kínált, és voltak, akik minden előképzettség nélkül kívántak artistaszámok vásárolni.⁵²

Természetesen nemcsak használt cikkek cseréltek gazdát, hanem műhelyek, üzletek álltak a cirkuszi szükségletek szolgálatában. 1902-től az Elsinger és fiai cég sátrakat szállított; lakó- és szállító kocsikat készített a malomeritzi Paul Lorenz; Berlinben 60 M-ért 1000 db artista-litográfiát készített Conrad Ernst.⁵³ Trikókat varrt minden színben és méretben a kívánt anyagból (pamut, cérna, gyapjúszövet, selyem) a bécsi Georg Pfortner.⁵⁴ Az Opera patikában a hajfestéktől a vazelinig és a színpadi kihúzóceruzáig mindent árusítottak, az artista-egyesületi tagoknak árengedménnyel.⁵⁵ Bizonyára a korábbinál erősebb fényt adtak Rungénak a cirkuszok és arénák megvilágítására kifejlesztett gázlámpái: Carl Hagenbeck elismerő nyilatkozatot tett közre róluk.⁵⁶ Az acetylen lámpák robbanásveszélyesek voltak, erősen reklámozták a Washington-világítást. A cirkuszi és színházi tűzijátékoknak is megvolt a (bajor) szállítója.⁵⁷ A világítóeszközök árait illetően egyetlen adatot találtam: "5 Stück Grosse Petroleumgas-Lucida-Lampen, 1 Jahr im Gebrauch, prachtvolles Licht Anschaffungspreis 800 K. Gebe dieselben 300 K ab".⁵⁸

Bécsben cirkusz és mutatványos felszerelési bizományos, Berlinben pedig artista kosztümré és rekvizitre specializált üzlet működött, ugyanitt pedig különleges gyár vállalta a legújabb eszközök készítését, a régiék javítását.⁵⁹

A komplett cirkuszi felszerelés számbavételéhez már csak a zeneszerszámok felsorolása hiányzik. Hangszereket azonban csak valamely artistaszám tartozékaként kínáltak megvételre (bendzsó, mandolin, cső-harangjáték), egy esetben "éneklő-apparatot" kerestek.⁶⁰ Feltételezem, hogy saját hangszerükkel játszottak a zenészek, bár Wulff felszerelése hangszereket is tartalmazott.

A kereslet-kínálat tárgyát maguk a zenekarok képezték.⁶¹ 1908-tól minden tavasszal megtalálható jó néhány hirdetés zenekar szerződtetéséről. Az átlagos zenekari nagyság 6-8 fő volt, bár a Könyöt testvérek 1914-ben 12-20 emberből álló fúvószenekart kerestek.⁶² W. Koczka pedig 2 zenekart is szerződtetett "die eigene Kapelle spielt im Circus, die neue Kapelle hat in der Stadt, in der Parade und in der Raubtierschau zu spielen".⁶³ A plakátokon tízből kilenc esetben saját zenekart hirdettek, máskor cigány- vagy tűzoltózenekar, de leggyakrabban a helybeli gyalogezred zenekara kísérte az előadásokat.⁶⁴

A katonazenekarok gyakori megjelenése régi hagyomány továbbélését jelzi: a XIX. század 60-as éveiben még gyakori volt Európában, hogy a helybeli katonazenekar a város szélétől a játszási helyükig kísérte a megérkező társulatot, ez volt a parádé (=reklám célú felvonulás) előzménye.⁶⁵ Valószínűleg innen ered az egyenruha használata is. Egy Franz Mahler nevű mászlaki karmester például a következőképpen ajánlotta bandáját: "Circuskapelle von 8-12 Mann, nach 3-jähriger Tätigkeit frei für die Saison 1913 ab 1 März. Die Kapelle besitzt Phantasie-Uniform und besteht aus hübschen, starken Jungen".⁶⁶ Ugyanezek a magyar díszegyenruhák 1914-ben Norvégiában keltettek nagy feltűnést a London cirkusznál, ahol már 1911-ben is dolgoztak.⁶⁷ E cirkusz igazgatója 1913-ban is magyar vagy cseh zenekart kívánt szerződtetni.⁶⁸ IAR hirdetéssel egy tipikus cseh figura is szerződést keresett: az illető karmester és sátozmester volt egy személyben, bár megjegyzendő, hogy vonós zenekaránál sokkal elfogadottabb volt a rézfúvósoké a cirkusznál.⁶⁹

Az építés-bontáshoz a zenekaron kívül alkalmaztak még "legényeket" és lovászok is (11 lóhoz pl. kettőt).⁷⁰

Minél nagyobb volt a cirkusz, természetesen, annál nagyobb volt a személyzete is. A nagycirkuszok, mint Henry vagy Strasburger több személyt is alkalmaztak a reklám teendőinek ellátására (plakátragasztókat, "Zettelträger"-eket stb.), ezek száma Henrynél 10 volt.⁷¹ Ő egyébként irodai személyzetet, sajtóügynököt, gépirót is alkalmazott.⁷² A pénztárosoktól elvárták, hogy kaucióval rendelkezzenek, egy alkalommal találkoztam összeg megjelölésével, ez 600 K volt.⁷³ Előfordult, hogy cirkuszigazgatók üzletükhöz társat kerestek.⁷⁴ Alexander Picard pl. feltételként legalább 1000 K tőkét kötött ki.⁷⁵

Artisták partnert kereshettek a lap hasábjain: ugrót, voltizsálót, drótost, hand- és kopfstandost, mittelmannt, asszisztensnőt.⁷⁶

Gyakori hirdetés volt a tanulógyerek felfogadásáról szóló: általában 10-12 vagy 13-14 éves korban, szinte kizárólag fiúgyerekeket kerestek, akár örökbefogadási ajánlattal is.⁷⁷

Érdekességként említem meg, hogy W. Koczka kisgyerekekhez tanítót és tanárnőt keresett, s egy alkalommal komornának ajánlkozott egy hölgy.⁷⁸

A cirkusz-varietékhez általában 10-12 táncosnőt kerestek, de Stutzbart is keresett 6-ot, a Lipót meg a Villand testvérek pedig 20-at.⁷⁹ Henry 30 csinos táncosnőt, havi 120 M gázsiért, sőt a "Pusztá" című jelenethez kifejezetten csárdás-táncosnőket kívánt szerződtetni.⁸⁰ Wulff 60 jó táncosnőt keresett.⁸¹

Az üzletvezetői volt a legjobban dokumentált cirkuszi foglalkozás. A kisebb cégek olyan üzletvezetőket kerestek, akik egyéb tevékenységeket is elláttak: pl. tőkéstárs, aki egyben artista is, esetleg „Dummer August”.⁸² Az átlagos cégeknél a következőképpen néz ki az ideális üzletvezető: "ein durchaus erfahrener, routinierter, in Oesterr.-Ungarn bei den Behörden sowie im Platzeabmachen gut eingeführter, gewandter und sprachkundiger Geschäftsführer. Derselbe muss auch im Abmachen von Schüler- und Militärvorstellungen tüchtig sein."⁸³ Vagy "routiniert in Reclame welcher in ganz Ungarn mit sämtlichen Behörden und Pressen die grössten Verbindungen hat und in den höchsten Kreisen auf das beste eingeführt ist..."⁸⁴ Az ajánlkozók közt előfordult volt újságíró, és olyan, aki tíz nyelven beszélt.⁸⁵ Akadtak

igen szerény képességűek is: "intelligens egyén ajánlkozik 2.-3. rendű cirkuszhoz üzletvezetőnek. Szükség esetén az előadásban is részt vesz, 'Nemzetközi táncos' és 'Bűvész paródiák'-kal, saját kosztümmel. 6 éves kis fiát és 4 éves kis lányát artistává való kiképzésre átengedi".⁸⁶

A cirkuszműsorok

A századfordulón a cirkuszműsorok három típusát lehet megkülönböztetni. Ebben az időszakban még a lovás produkciókra építő klasszikus cirkuszi műsor dominált, melyben testügyességi mutatóványok is igen fontos szerepet játszottak; az ún. "Sport" cirkuszok is idesorolhatók. A varietécirkusz nem különül el határozottan a klasszikus cirkusztól; előfordulhat, hogy ugyanazok a számzsánerek képviseltetik magukat mindkét műsортípusban, ám a számok aránya árulkodó. Itt természetesen kevesebb volt az állatszám, viszont igen fontos szerepet kapott a balettkar. Meg kell jegyezni, hogy az európai cirkusztörténet valamennyi korszakában határozottan kirajzolódnak a periodikusan vissza-visszatérő revüsítési hullámok. A menaszéria-cirkusz eredeti ismeretterjesztő funkciójából megőrzött annyit, hogy ez a műsor külön típusnak számítson. Az előadás rendszerint az állatok "természettudományos" ismertetésével, bemutatásával kezdődött. A néhány ügyességi és bohóc számon kívül sok vadállatszám szerepelt. A műsört az állatok etetése zárta.

A századfordulón ötvöződött össze e három típusból a XX. sz. tipikus vegyes cirkuszműsora, melynek jellegzetessége az artista teljes szakosodása, s a műsornak az a felépítési gyakorlata, hogy az igazgató a szezon elején megvásárolja az egyes számokat, s az ezekből összeállított produkciósor gyakorlatilag változatlanul megy le estéről estére, hónapról hónapra. Ez az átmenet annál hamarabb zajlott le, minél nagyobb volt a cirkusz. A Barnum és a Charles cirkusz már gyakorlatilag a mai műsортípussal dolgozott nálunk. A városi cirkuszban a Beketow korszak folyamán érződik a váltás tendenciája.⁸⁷

A közönség naponta új előadást láthatott, a műsört változatosan állították össze. A változatosság több szempontból értendő: az artisták naponta ténylegesen más és más műsorszámmal léphettek fel, emellett feltételezhető a számon belüli változtatgatás is, ill. hogy nagyjából ugyanazt a trükkort más köntösben adták elő, s a produkciót más címmel látták el (a számoknak ugyanis még gyakran volt meséje: pl. kertészlány lóháton, a részeg matróz lovaglása stb.). A számok sorrendjét is változtatták, és záradékol naponta új pantomimot mutathattak be, a társulatoknak akár féltucatnyi pantomimjük is lehetett. Ehhez társult még a vendégfellépés intézménye, vagyis a nagyvárosokba néhány napra szerződtettek egy-egy világszámot.

A nagyvárosokba akár több hétre is beállhatott egy-egy közepes nagyságú utazócirkusz. A tipikus menete egy ilyen vendégjátéknak a következőképpen zajlott le: az első 1-2 hétben végigjátszották a szokásos repertoárt, majd következett az attrakció néhány napja, utóbb pedig a birokverseny, melyen belül a párok egymás közötti mérkőzéseinek sorozatát követték a döntő mérkőzések.

A műsorok összetételének vizsgálatához az OSzK Plakát- és Kisnyomtatványtárában található aprónyomtatványokat vettem alapul. A műsorlapok -ellentétben az újságban található programmal- mindig feltüntették a szereplők neve mellett a számok zsánerét is.⁸⁸

Kétségtelen, hogy a leggyakoribb számtípus a lovásprodukció volt: szabadidomítás (46), magas iskola (32), zsoké (28), voltizs (24), parforce (11), groteszk (9), nyergeletlen lovak (5), pas de deux (1) mellett 14 lovas jelenet is előfordult (cserkesz, Wild West, tourbillon, caroussel), valamint a lovaszsonglőr (5) sem volt ismeretlen.

Az ügyességi (akrobatikus) számok gyakorisága listáján az akrobata csoportok (22) /földszinti és trambolin, ugró, sportjelenet stb./ vezetnek. Hasonlóan népszerű volt a tipikusan szolisztikus equilibristika /=statikus, kéz- és fejállásokon alapuló szám/ (18). A rekvizitek (kellékek) között a kerékpár (17) állt az élen, ezt pedig a légtornász (gyűrű, trapéz, lógó bambusz) mutatvány (16) követte. A zsonglőrök (13), excentrikusok (11) és kígyóemberek (11) sorát a viszonylagosan sok nyújtó (9), műlövész (6) és ikária (4) zárta. A melange (3) /vegyes/ számok mellett akadt néhány nehezen osztályozható ügyességi produkció: lábequilibristika, földgömb, székipiramida, létrai lábmutatvány, bambusz stb.

Tucatnyi atléta, gladiátor szerepelt, voltak fogerőművészek (5) és egy kínai hajmutatvány. Itt említendő a fakírok (2) és tűznyelők (2) is.

Az állatszámok megoszlása a következő volt: kutya (15), vegyes (7), szamár (5), medve (4), elefánt (3), majom (3), jegesmedve (1). Vadállatszámokat a menaszériákon kívül csak a legnagyobb cirkuszok szerződtettek.

A társulatoknak 2-5 bohóca műsoronként általában 2 entré-t /hosszabb bohócszám/ csinált. A plakátok gyakori megfogalmazása szerint "a n.é. közönséget a szünetek alatt a társulat bohócai és a Dummer August mulattatja". Esetenként előfordult egy-egy bohócnak az artistaszámokon belüli megjelenése is. Természetesen a bohócjeleneteken kívül bármely zsánert komikus számként is előadhatták.

A cirkuszban szerepeltek varieté számok is: volt hasbeszélő (2), árnyjáték (1) és feltűnően kevés bűvész (1). A zeneszámokat (31) énekkel és tánccal kombinálhatták, de leggyakrabban zeneexcentrikusok, ill. zenebohócként dolgoztak. A táncszámok (38) a karakter, ill. társasági táncok köréből kerültek ki: spanyol-, román-, lengyel-, zsidó-, orosz-, magyar-, csárdás-, toborzó-, huszár-, cigány-, matróztáncok mellett a keringő, a cake walk, a "lábujjhegy" és "forgószél" különböző változatai divatoztak.

A számok felépítéséről, a dolog természetéből adódóan, gyakorlatilag semmit nem lehet megtudni, miután alig feltételezhető, hogy konkrét pontos számléírások előkerülnének: kivételt képez ez alól a lószámok zsánere. A lovas produkciók kiemelkedő jelentőséggel bírtak, a lovak nevét is rendre közölték a műsorfüzetek és plakátok. A szaklapban számléírások is találhatóak, pl. a díjlovaglás lépésnemeinek részletes elemzése jellemezte a kritikákat.⁸⁹

A "Looping the Loop" szenzációszámként voltaképpen egyetlen trükkből állt: az artista a magas emelvényről gurult le egy hengerben, biciklivel vagy autóval. Chester Dick földetérés előtt az emelvény aljánál álló hintó felett végezte el a szaltót.⁹⁰ Az Internationale Artisten Revue egyik hirdetése egy looping pálya pontos leírását közölte.⁹¹

Az ábrázolások az átlagos artista produkciókról árulkodnak: kivételesen jó hajlékony számok fényképei maradtak meg; a vonalkázott nyilak jelzései duplaszaltók forgását mutatják pl. ugródeszkaszámnál; trapézon pedig fejállásban tartott hátsómérleget is láttam két férfitől (itt a trükk felépítése létráról a mai motoros felvitelnél nehezebb fokozatot képvisel). A leírásoknak inkább hangulatkeltő, mint tényközlő funkciójuk volt: "Miss Roppordini a hold tündére utazik gyorsvonaton a levegőben. Magyarázat: A hölgy megjelenik mint a hold tündére kibontott hosszú hajjal. A felszállás Mist. Roppordini úr által feltalált miniatúr gőzmozdonyon történik 60 láb magasságra, s ott a hold tündére légkirálynővé változik át. Az elindulást harangszó jelzi, a légkirálynő a jelzést viszonzozza. Ekkor a mozdony mozgásba jön, a hol a légkirálynő fogánál fogva tartja magát s légutazását megteszi. A mozdonyban el van helyezve 4 hat lövetű revolver, melyek utazás közben maguktól 24 lövést tesznek. A mutatvány nagy művészies tűzijátékkal van egybekötve és egészen úgy történik, mint a falragaszok hirdetik".

Külön kell beszélni a cirkusztársulatok színészi teljesítményéről is. A műsorok túlnyomó többsége valamilyen ZÁRADÉKUL bemutatott külön kis "egyfelvonásos"-sal fejeződött be. Míg artistaszámmal csak 42 esetben záródott a műsor és birkózással is csak 27-szer, addig a beszélő- vagy némaképletek száma 200 körül van. Többségük természetesen vígjáték, de előfordulnak nagy történelmi némaképletek is tableaux-val és görögtűzfénnyel befejezésként. Ezeknél a daraboknál különösen hangsúlyozni szokták a korabeli kosztümök korhű és gazdag kiállítását.

A darabokat a társulat több tagja vagy az egész együttes, 20-30 fő szokta előadni a közepes cirkuszoknál, Wulff és a legnagyobbak esetében a statisztákkal és tánckarral együtt 2-300 fős szereplőgárda is előfordult. Természetesen a látványosság volt ezeknek a daraboknak főszereplője. A címek alapján a következő főbb csoportokat lehet elkülöníteni egymástól:

1. lovas játékok, melyeknek két fajtája lehetett. Még a XX. században is játszották Magyarországon a Mazeppát (Enders 1902), minden idők legnagyobb lovasdrámáját. Az Ónémet lovasjáték, a Quadrille noblesse és Grand Manöver minden bizonnyal szintén idetartozik. E csoporthoz kapcsolódhat a western különböző megjelenése: Texas Tex, Wild West, Indus lóháton, ill. a magyar pusztá-romantika: Csikós-voltige, A csikós posta, Pusztabetyárok, Huszár négyes. Külön alcsoportként kezelhetők a komikus lovasjelenetek, mint Mons et Madame Deni az ő bolondos Jon szolgájukkal, az Amatőr lovaglás, valamint a leggyakrabban megjelenő 99 éves nagymama lóháton.
2. A balettek közül a következők jelentek meg többször is: Cake-Walk, Herold, Journalisten Gavotte, Kánkán a bíróság előtt, La Espagnola, 40 amazon, A párisi élet, Walzer.
3. A történelmi és egzotikus darabok lényege a mesés környezet. Köztük átmenetnek tekintem a Helgolandon-t, a Milleniumi képek-et és a Maffiá-t, esetleg a Cavalier Rustinac-ot. A Mazeppa a XVIII. sz-i Ukrajnában játszódott, a főszereplő maga a ló volt.⁹² Barbara Ubrik címen a krakkói karmelita kolostor befalazott apácájának szomorú történetét adták elő.⁹³ Az Ördög Róbert cselekménye lovagi udvarban, temetőben, szellemek, koboldok, nimfák közreműködésével játszódott.⁹⁴ A római kori kosztümös jelenetek mellett igen sok variánsban élt a rablók vagy cigányok története a bakonyi erdőből, mely a főerdész gyermekének elrablása vagy egy éjjeli gyilkosság körül forgott. Feltehetően a darab egyik változata volt a Rózsa Sándor a bakonyi erdőben, és ez élt tovább a két világháború közt a Cigányok a Bakonyban c. egyfelvonásosban. Budapesten már 1879-ben megjelent a Távolság Kelet Renz porondján az Egy éj Calcuttában c. darabban. A századfordulón is élt a téma Egy kínai családi mulatság, Kínai lakodalom címek alatt. Feltételezhető, hogy a kosztümöket és díszleteket többször is felhasználták. Az Enders cirkusz pl. az 1901-es Egy est Pekingben című pantomimjét megelőzően 1899-ben mutatta be a következő darabot: "Japán vagy egy nyári ünnep Titipuban. Nagy összjáték látványossággal, ballet-fölvonulással, csoportosítás, tornázás stb. Előadva 50 személy által 5 képből, többféle japán és kínai táncbetéttel. A lovarda részére rendezve Wollner úrtól. Végül nagy Tableaux briliáns görögtűzfénnyel".⁹⁵ A század első éveiben Afrika is megjelent a porondon: A négerek Afrikában és Az eredeti Transvaal búrok c. pantomimekben.
4. A tréfás némaképletek vagy humoros beszélő jelenetek közül a három leggyakoribbnak népszerűsége igen hosszú időn keresztül tartott, hiszen a Cigányok a Bakonyban c. darabhoz hasonlóan egészen a második világháborúig a komédiás cirkuszok állandó darabjai közt szerepelt Az iskolás, az Álarcosbál és a Drótostót.⁹⁶ Az utóbbi kettő a századfordulón változatlan címmel ment: Álarcosbál 5 forint vagy jegy, ill. A gróf és a drótos vagy 10 percig egy grófi palotában. A pajkos iskolás gyermekeknek viszont számtalan változata is szerepelt a korszak repertoárján: pl. Zűrzavar a leánynevelőintézetben, A nevelőben stb. A darabok némelyikének cselekménye tematikusan nem osztályozható: A panoptikumban, Az elégetett páróka stb. Halvány társadalmi kritika fordulhatott elő az olyan jelenetekben, mint A rászédett báró, Az igazgató vacsorája, a

Betegek az önszegélyező együletben. A vígjátékok esetében ritkán adták meg a szereplőket, ill. a jelenetek sorrendjét. Két jellemző kivétel *A varázsfuvola*: 1.) Leánykérő, 2.) A tündér átadja a varázsfuvolát, 3.) Cancan a bíróság előtt. *A két önfeláldozó vívó vagy a varázspálcza* szereplői: grófnő, szerelmes báró, szerelmes varázslónő, szolga, szerelmes úr. A szerelem természetesen több darabban is központi jelentőséggel bírt, pl. *Szerelem a műhelyben*, *Ámor, tréfás jelenet a konyhában vagy az ostoba tisztiszolga*. Több variánsa van az *Együgyű újoncnak* és *A hamis őrnek* (*Miska és a medve az őrháznál*, *A medve és az őrház*), melynek végezetéül gyakran egy eleven ember tűnt el a porondról. A leggyakrabban e színdarabtípus az iparosok világát jelenítette meg. *A két hétfő* bármely műhely másnapos legényeinek játékát adhatta, de a legtöbb esetben konkrét mesterséget választottak ki: *A bécsi mosónő*, *A falusi patikárius*, *Párisi szabó*, *A politikai csizmadia*, *A víg kádárok*, *A víg molnárok*. A leggyakrabban előforduló figura: *Egy amerikai borbély*, *A falusi borbély*, *A szevillai borbély*. Hibás következtetésre adhatna okot a *Bíró ezer félelemben*, mert ez esetben a címet minden bizonnyal a népetimológia módosította Pierrot-Piró-Bíró formában.

5. Egyéb szórakoztató műsorok is szolgálhattak az előadás záradékául: a birkózásokon kívül kinematográf, állatetetés és amatőrök szerepeltetése.

Itt kell megemlíteni, hogy a cirkuszok a közönséggel konkrét, személyes kapcsolatokat igyekeztek kialakítani. A birkózó versenyekre benevező helybeli segédlegények, a bohócprodukciónban egymást püfölő, amateur szereplőknek hirdetett gyereksereg; a vadállatok ketrecébe bemerészkedő kívülállók (borotválás, kalabriásparti, borozgatás az oroszlanketrecben); a helybeli szereplőknek gyakran név szerint történő feltüntetése a plakátokon; és egyáltalán a hirdetéseknek (alább részletezett) személyhez szóló hangvétele – mind erről a tendenciáról tanúskodnak.

A műsor vizsgálatában természetesen nem szabad csupán az artistaprodukciók szakmai teljesítményeire hagyatkozni. A módszertani segítséget Bouissacnak szemiotikai elemzése adhatja. Szerinte a cirkuszi szám hatásközvetítő mechanizmusai a következők: 1.) nyelvi üzenetek, 2.) az előadó viselkedésmódja, 3.) a kosztüm, 4.) kellékek, 5.) a trükksor, vagyis a produkció szakmai része, 6.) zene, 7.) világítás.

Miután fentebb már részletesen beszéltem a szakmai produkciókról, a fennmaradó 6 összetevőt abban a sorrendben sorolom fel, hogy egyikről-másikról mennyi információt sikerült a különböző forrásokból összeszednem.

Az előadó viselkedésmódjáról például egyetlen kiindulási pont adódik, az előforduló fényképek. A tornászcsoportok esetében a póz merev, a férfiak karjukat a testük előtt keresztbefonják, rendszerint szimmetrikus vagy orgonasípszerű elrendezésben állnak. Az artistanőről készített szülő képek kecses pózokat mutatnak.

A világításról ugyanilyen keveset tudhatni meg. Úgy képezem, hogy nagyjából egyenletes fény mellett ment le az egész előadás, még a villanyvilágítás sem jelentett az átlagos cirkuszműsorban külön meghatározó elemet (mint pl. a reflektor, színes vagy szaggatott fény).

A kosztümöt illetően a fényképek természetesen nem mutatnak színt, megállapítható viszont, hogy gyakran valamilyen fényes anyagot használtak. A női artistatrikón kevés flitter, viszont sok húzás, masni és szalag található, trikóharisnyát hordtak. Lovarnőket gyakran elegáns utcai öltözetben fényképeztek le, de láttam olyan ábrázolást, mely szerint 3-as női kolonit /oszlop/ csináltak bokát eltakaró hosszú ruhában. A férfiakon gyakori a meztelen felsőtest, ill. birkózótrikó.

A különféle nemzeti táncokat természetesen a megfelelő stilizált viseletben adták elő, az olyan jelenetek, mint a "tengerész a viharban", a "kertésznő lóháton" szintén jelmezjellelű kosztümöt sejtetnek.

Érdekesnek tartom a hajlékony számoknál (kaucsuk és klizsnignél egyaránt) előforduló fényes pikkelyes krokodil, ill. kígyójelmezt.

A kellékek: bár előfordult már a századforduló tájékán is nikkelezett állvány, létra, trapéz stb., a legtöbb fénykép a köznapi használati tárgyak alkalmazásáról tanúskodik. A kiskutyák pl. egyenként egy-egy széken helyezkedtek el, a szalonzsonglőr buzogány helyett (nyilván fából készített) üvegekkel dolgozott, de gyakoriak voltak színpadi környezetbe helyezett számok: étterem, konyha stb. díszletekkel. A századelő attrakciósámának a looping pályájának egy pontos leírását már említettem.

A zenét elsősorban rézfúvós hangszerek szolgáltatták. A zenekarok nem csak a műsor zenei kíséretét adták, hanem parádét, ill. "Ruf"-ot is csináltak, vagyis az előadás megkezdése előtt kiálltak a cirkusz elé zenélni, hogy a közönséget becsalogassák. Wulff műsorlapja szerint pl. Ehrhorn karmester vezetésével a zenekar 7-1/2 8-ig, vagyis az előadás megkezdéséig hangversenyt adott.⁹⁷ A műsorlapok tanúsága szerint az első három szám igen gyakran volt nyitány, keringő, ouverture, ill. a műsor kezdése nyitány vagy hangverseny lehetett.⁹⁸

Eberstaller szerint a XX. század elején a legkedveltebb cirkuszi zenék közé tartoztak: Auber, Offenbach és Suppé nyitányai, Meyerbeer Koronázási indulója, a Tannhäuserből a "Vendégek Wartburgba vonulása", a Straussok keringői és polkái, katonai indulók, valamint a házi zenekar karmesterének darabja.

A dolgozat végére hagytam azt az összetevőt, a nyelvi üzenetet, melynek, természetesen, csak írásos változata maradt fenn. Az alábbiakban a plakátok aprólékos ismertetésével, a tipikusnak vélt részletek hosszas idézeteivel próbálom meg érzékeltetni elsősorban a hangulatát a századforduló cirkuszának.

A plakátok elolvasásra, nem csupán rápillantásra készültek. Bennük az igazgató személyes kapcsolat felvétele céljából fordult a közönséghez: "M.t. műpártoló közönség! Abban a reményben kezdem meg előadásaimat, hogy Nagybánya város közönségének minél kellemesebb estélyeket szerezhessenek és jótállok, hogy itt ily előkelő magyar lovarda társulat még nem volt. A nagyérdemű közönség hazafias pártfogását kérve, maradok tisztelettel Schmiedt M., igazgató és tulajdonos."⁹⁹

A plakát legfeltűnőbb helyén az előadások helyét és idejét tüntették fel. Általában közölték a társulati tagok és a lovak számát, az egyéb állatokat felsorolták. Rendszerint ezután következett, hogy a cirkusz hány személyre, milyen kényelmesen, elegánsan, fűtéssel, vízhatlan ponyvával, fényes világítással rendeztetett be (Washington világítás, vasredőnyű szilárd építkezés). Megemlítették a zenekart, esetleg a karmestert név szerint is. Megjelölték a műsor jellegét (High Life, Parforce, Sport vagy egyszerűen csak ünnepi díszelőadás, esetleg jutalomjáték) és összetevőit: műlovaglás, lóidomítás, groteszk-, parforce-, voltige-lovaglás, magas iskola, gimnasztika, equilibrisztika, zsonglőr, atlétika, balett, táncok stb. A műsor legkiemelkedőbb számainak felsorolásában rendszerint az egész műsor szerepelt.

A helyárak lehettek 10-50 fill, 40 fill - 2 K. közöttiek. Gyermek 10 éves korig, valamint katonák őrmestertől lefelé félhelyarat fizettek. Az előadások általában 1/2 8-kor, a vásár- és ünnepnapokon tartott délutáni előadások pedig 1/2 4-kor kezdődtek. Gyakran jelezték a következő napok attrakcióit, ill. "záradékul" bemutatásra kerülő produkcióit, hiszen a műsor naponta változott. A közönség az időjárás viszontagságaitól teljesen védve volt (aréna, meg általában nagy eső esetén másnap tartották az előadást).

A plakátok a legkülönbözőbb információkat közölhették: a cirkuszigazgató lovaglási oktatást, ill. lóidomítást vállal, lemészárolni való lovak vétetnek, ill. majmok eladók; délelőtt a próbákat 50, az istállókat 20 fill. ellenében lehet megtekinteni.¹⁰⁰ "Minden előadást a városban kivonuló díszlovas menet fogja a n.é. közönség becses tudomására hozni."¹⁰¹ Cirkusz-varieték esetében érezték gyakran

szükségesnek közölni a következőket: "Erkölcsi tekintetben szigorú elővigyázat van. Amely előadáson gyermekek meg nem jelenhetnek, az külön lesz hirdetve".¹⁰² Bizonyos közlések konkrét eseményekhez kötődtek: "Nagyérdemű Közönség! Becses tudomására adom miután az estéli tűzvész az előadásnak közbejött, jegyeket a mai előadásra érvényesítjük."¹⁰³ "Nagyérdemű Közönség! Abból kifolyólag, hogy a pénteki hirdményeken kitűzött új művész föl nem lépett, megjegyzem, hogy egy közönséges csalónak lettem áldozata...";¹⁰⁴ "nagyon kérjük a jószívű n.é. közönséget, kegyeskedjék mai és holnapi előadásunkat minél tömegesebben felkeresni, a melynek jövedelme a meggyilkolt igazgató 10 szegény árvájának a felsegítésére szolgál."¹⁰⁵

Az ilyen egyedi közlések mellett minden cirkusznak volt ajánló szövege. Ez lehetett egészen egyszerű rövid kérés: "a nagyérdemű közönség becses pártfogását kéri Tisztelettel: Gazdag cirkuszigazgató".¹⁰⁶

Általában azonban hivatkoztak a kiváló művészekre, egyéb körülményekre is: "Nagyérdemű Közönség! Van szerencsénk becses tudomására hozni, hogy társulatunk a continens minden nagyobb városaiban a legnagyobb sikert és általános tetszést aratta, reméljük, hogy Kecskeméten is abban fog részesülni, mi azáltal áll módunkban, hogy Európa legelőkelőbb kül- és belföldi művész ügynökségekkel van összekötötésünk. Számos látogatást kérve vagyunk kiváló tisztelettel: Wollner A. tulajdonos, Wollner fivérek vezérigazgatók".¹⁰⁷ Két fő motívum, hogy ne tévesszék össze a társulatot holmi vándorkomédiásokkal, ill. a szavahihetőségre való hivatkozás: "a nagyérdemű közönséget különösen figyelmeztetjük, miszerint társulatunkat ne tessék vándorkomédiásokkal összehasonlítani, miután mi csak művészeket szerződtetünk, kik a maguk nemükben valódi művészek, s Európa legnagyobb városaiban és a legfényesebb mulatókban működtek."¹⁰⁸ "Nagyérdemű közönség! Nem szokásom óriási reklámokkal a nagyérdemű közönséget tévútra vezetni, azonban jól ismerve Keszthely város műpártoló közönségének kényes igényét, az lesz a főtörekvésem, hogy rövid tartózkodásom alatt a nagyérdemű közönségnek néhány élvezetes estét szerezzek és elismerését kiérdemeljem. Számos látogatást kérve mély tisztelettel Mr. Carles titkár Donnert Alajos igazgató-tulajdonos".¹⁰⁹ A leggyakoribb momentum pedig ez: "Nagyérdemű Közönség! Miután nem kíméltem költséget és fáradságot, hogy 25 tagból álló társulatomba a legkiválóbb művészi erőket nyerjem meg, bátor vagyok szíves pártfogás s számos látogatásért esedezni, biztosítva, hogy a t.c.z. közönség is élvezetes estékben részesülend. Mély tisztelettel Lódi Ernő igazgató."¹¹⁰

Szót érdemel még a jutalomjátékok sora, amelyeket leggyakrabban bohócok rendeztek. Ez alkalomra külön plakátot nyomattak, melyen kötelező volt az élcelődés, pl.: "To-To August jutalomjátéka. 1000 korona annak, aki nem nevet a czirkuszban. Nagy szenzációs előadás, egybekötve a közkedvelt August To-To jutalomjátékával. Nagy nevető est. Ez alkalommal a legkomolyabban figyelmeztetnek a város összes iparosai, háziasszonyai, valamint a szállodások és kereskedők, hogy összes személyzetük ezen az előadáson jelen legyen, miért is gondoskodjanak, hogy a házi teendőket jókor láttassák el, mert az összes szakácsnők, szobalányok, pincéernők, kaszírnök, dajkák, nevelőnők, pincérek, cigányzenészek, kávéslányok és kávéslányok, csaposok, az összes fiakkeres, lámpagyújtók, kofák, harangozók eskü alatt kötelezték magukat, hogy erre a szenzációs előadásra eljönnek. Föllépte az összes művész és művésznőknek, úgyszintén a legszebb és legjobb lovak legérdekesebb bemutatása. Ma esti jutalomjátékomon egy szép ló lesz kisorsolva. Minden látogató, aki az előadásra eljön, egy sorsjegyet teljesen ingyen kap."¹¹¹

A vendégjáték befejeztével az igazgató a plakátokon és az újságban is elbúcsúzhatott: "Búcsúzó és köszönet. Arad városból való távozásom előtt el nem mulaszthatom a nagyérdemű közönségnek, úgy a helyhatóságnak, valamint a t. lapszerkesztőségeknek, azon becses fáradozás és számos látogatásért legforróbb köszönetemet kifejezni, és kérem azt számomra a jövőre is fenntartani, ha ismét szerencsém leend Aradon előadásokat rendezni. Fő törekvésem leend újat és a legjobbat hozni. A magam valamint társulatom nevében mindnyájuknak egy szívből kívánunk Isten veledet. Éljen Arad város műpártoló

közönsége! Teljes tisztelettel: Özv. Enders Mária tulajdonosnő, Rieffenach S. igazgató, Wollner F. üzletvezető és rendező"¹¹²

1 A cirkuszoknak Magyarországon kívüli útjairól adataimat a teljességre való törekvés nélkül közlöm. Az IAR minden évfolyamának egy bizonyos téli (jan. 20.) és nyári (jún. 20) számából írtam csak ki minden cirkuszra vonatkozóan a tartózkodási helyet.

2 A magyarországi helységeket illetően valamennyi adatot kigyűjtöttem. Első lépésben a cirkuszok útirányait kaptam meg egy-egy cédulán, majd ennek a cédulasornak alapján az előforduló helységek szerinti cédulákra utóbb átvitettem az előforduló cirkuszokat. Ezt az előfordulási számot vettem össze a Révai Lexikon által megadott lélekszámmal.

3 Ezt a számot a megyei összesítések alapján adtam meg; természetesen a számtani középárányost számítottam ki mindkét esetben.

4 A 0,7-es érték alattit gyér, az 1,4-es érték felettit különösen magas látogatottságnak tekintem. Fiume (0,6) szintén idetartozik.

5 A Révai Lexikon nem egységesen adja meg a lélekszámot: egyes megyéknél felsorolják, mely városok lakosságát nem számították be, ezekben egyszerűen kiemelhetők lennének az ezeknek megfelelő cédulák. Előfordul azonban másfajta megfelelés is: pl. a törvényhatósági jogú városok nélkül stb.

6 A legtöbb cirkusz esetében a tartózkodási helyet olyan szórványosan közölték, hogy a működési területről nem lehet semmiféle képet kialakítani.

7 A Charles cirkusz azért maradt ki a listáról, mert e rovatban nem szerepelt.

8 A korai plakátok fényképeit őrzi az O.Sz.K. Színháztörténeti Tára. Folyamatos adatsor található a következő városokból: Brassó, Győr, Kolozsvár, Komárom, Székesfehérvár.

9 Pl. Cirkusz Varketé 1902. szept. 5.-8.-14.

10 Hammerschmidt 1897-ben azért tartott néhány további előadást, mert az útirányban következő városban a cirkuszépítést még nem fejezték be. /SztT. Szombathely

11 Pl. Circus Continental 1898. okt. 25.-29. SztT. Beszterce

12 Rövid életrajza az OSzK Színháztörténeti Tárában megtalálható. Franciaországban és Svájcban a nettó jövedelmük 2.714.000 Franc volt az IAR 1903.XII.10-i közlése szerint

13 ld. pl. Kusnezow

14 Célszerűnek látszik ezt az összefoglalást nem a korabeli sajtó, hanem a megfelelő cirkusztörténeti munkák alapján összeállítani.

15 Magyar Nemzet 1901. ápr. 14.

16 A Hét 1901 p.219.

17 Magyar Nemzet 1901. ápr. 14.

18 A Hét 1901 p.219.

19 Magyar Nemzet 1901. ápr. 3.

20 BFL 23092-23481/1901.sz. alatt a rendőrfőkapitány 11536/1901.sz. Végzés

21 BFL 21963/1901

22 BFL 22741/1901

23 BFL 104509/1906-VI.

24 IAR 1906.VI.20.

25 Debreceni Újság 1912. aug. 29.

26 ld. F. Sembach-Krone

27 E. Bass

28 BFL 122955/1912

29 BFL 23092-23481/1901, 18870/1912.X.ker. előjárósági szám

30 IAR 1906.XI.10.

31 BFL VIII. 72/1907, 21246/1907.VIII.

32 IAR 1908. III.20.

33 uo.

34 IAR 1908.X.1., 1908.X.10., 1908.XI.10., 1910.XII.20., 1911.VIII.20., 1910.I.1., 1910.III.20.

35 IAR 1912.XII.20.

36 IAR 1903.VIII.10., 1906.XII.10., 1914.VI.10., 1906.IV.10.

37 IAR 1910.VIII.1., 1911.X.20., 1914.VI.10., 1912.V.10., 1906.I.1., 1911.VII.10.

38 IAR 1907.XI.1.

39 IAR 1909.VI.10., 1895.II.10., 1895.X.1., 1913.XII.10.

40 IAR 1912.XII.20., 1903.VII.20., 1912.I.1.

41 IAR 1914.I.20.

42 IAR 1905.VII.10., 1914.VII.1., 1913.IV.1.

43 IAR 1913.XI.10.

44 IAR 1913.II.20.

45 IAR 1903.VI.10.

46 IAR 1894.X.20., 1895.III.20., 1908.IX.1.

47 IAR 18940701, 19120701, 19130401

48 IAR 19130501, 19140310, 19140720

49 IAR 19031020, 19140720

50 IAR 19090520

51 IAR 19080210

52 IAR 18990810, 19130920

53 1905-ben pl. minden számban megjelent. IAR 19130401,19060501

54 IAR 19110410

55 IAR 18950501

56 IAR 18970220

57 IAR 19020701, 19011110

58 IAR 19140120

59 Pollak Neuron IAR 19060910; Semmel IAR 19020120; August Echner IAR 18970120

60 IAR 19070710, 19090220, 19120820, 19070310

61 IAR 19040420

62 IAR 19140801

63 IAR 19130510

64 SztT. Baja tűzoltó zenekar (Kratejl 1899), SztT. Beszterce 82. gyalogezred (Schmidt Lovarda 1905); uo. 63. gyalogezred (Circus Brabanti 1901); SztT. Debrecen 39. sz. gyalogezred (Cirkusz Leo 1901); SztT. Gyulafehérvár helybeli katonazenekar (Grand Circus Oriental 1900); SztT. Karcag helybeli

cigányzenekar (Nemzeti Műaréna 1899)

65 pl.: Thetard

66 IAR 1912.XI.20.

67 IAR 1914.V.20., 1911.VI.10.

68 IAR 1913.II.1. A cseh építő-bontó zenekaroknak számos említése van: Humberto cirkusz, Zoli bohóc emlékiratai, Thetard, Eberstaller stb.

69 IAR 1912.II.20.

70 IAR 1911.II.20.

71 IAR 1908.IV.20., 1910.IV.10.

72 IAR 1909.XI.10.

73 IAR1914.III.10.

74 IAR 1910.III.1.

75 IAR 1914.VI.10.

76 IAR 1910.I.1., 1911.X.20., 1911.VIII.10., 1914.V.20., 1913.VI.20., 1912.XI.10., 1911.V.20., 1909.VII.10.

77 IAR 1898.II.10., 1901.II.20., 1912.VII.10., 1895.V.10.

78 IAR 1913.XII.10., 1906.XI.10.

79 IAR 1902.VII.10., 1904.II.1., 1906.I.20., 1907.I.10., 1909.II.1.,1908.I.10., 1911.IX.20.

80 IAR 1908.II.1., 1913.IX.1.

81 IAR 1901.II.1.

82 IAR 1913.I.20., 1913.I.1.

83 IAR 1912.XII.20.

84 IAR 19090110

85 IAR19100120, 19070320

86 IAR 19121120

87Megszorításokkal, mert egyrészt a családi produkciók a műsor állandó magját képezték, másrészt

miután nem utazott, a műsört gyakran kellett változtatni.

88 A cirkuszok évenkénti sorozatából mindig a legtöbb számot tartalmazó műsor számait írtam ki, s a "záradék"-ot minden műsorból. Az egyfelvonásosok részletes tárgyalásánál a Színháztörténeti Tár anyagát is felhasználtam. Előfordult, hogy a szám zsánerét nem lehetett megállapítani: pl. "Kremo???", "Az idegnélküli ember", "Dacapo", "Háromszoros versenyjáték" stb.

89 IAR 1899.VIII.10.

90 IAR 1914.V.20.

91 Looping the loop: Die Schleifenfahrt in Reifen. Die waghalsigste Schleifenproduction der Gegenwart. Der ganze Apparat aus Schmiedeeisen Bahn 68 Meter lang, 90 cm. breit. Abfahrthöhe 15 Meter. Gefälle 67 Grad. Durchmesser der Schleif 6 1/2 Mtr. 38 Umdrehungen während der Fahrt, ausgeführt vom Deutsch-Amerikaner Mr James Broms. Zuletzt absolvierte Engagements: Circus Bavaria München, Circus am Marienplatz Stuttgart, Circus Ed. Wulff Wiesbaden. Manager: D. Niederhofer. Grande Attraction: Circus Sidoli Budapest (IAR 1903.VI.20.)

92 Mazeppa's Verbannung in die Steppen der Ukraine, oder "Die Rache des Fürstes Porowsky" Grosse histor. Pantomime, arrangiert vom Direktor in 3 Abteilungen. Ausgeführt von ca 90 Personen. Der Fürst Hr Montovani; Dessen Nichte Niss Aleida; Masucha, Vertrauter des Fürstes, mit dessen Nichte verlobt Hr. Alexander; M's Adjutant Hr Carlo; Hofdamen, Hofherren, Pagen, Edelknaben. Die Handlung spielt im 1. und 2. Akt am Hofe eines polnischen Fürsten und im 3. Akt in der Ukraine. Die dazu gehörigen Kostüme sind neu. Eingelegte Tänze, arrangiert von der Balletmeisterin Desseri, im 1. Akt Mazurka, im 2. Akt Kosakentanz, getanzt vom Balletkorps, im 3. Akt Kosakenmanöver. Es wird besonders auf die Dressur des Mazeppa-Pferdes aufmerksam gemacht" (SztT. Temesvár)

93 Barbara Ubrik Die einmauerne Nonne des karmeliten Klosters in Krakkau. Grosse Ausstattungs-Pantomime in 8 Bilder. Erklärung: 1.) Die geheime Liebe 2.) Barbara Ubrik wird von ihrem Vater verstossen. 3.) Barbara Ubrik im Kloster 4.) Die vereitelte Entführung aus dem Kloster. 5.) Barbara Ubrik im Kerker 6.) Der Bediente John sucht Barbara Ubrik auf 7.) Die Verzweiflung des Herrn Ubrik 8.) Die Befreiung Barbara Ubrik an dem Kerker. (SztT. Nagybecskerek)

94 Robert der Teufel Grosse Pantomim nach eigener Idee, für die Manege arrangiert von Direktor Henry mit Evolutionen, Tänzen, Geister und Gespenster-Erscheinungen, Feuerwerk u.s.w. in zwei Abteilungen, ausgeführt von der ganzen Gesellschaft. 1. Abteilung: Spielt am Hofe eines Ritters. Im Banne des Teufels. Personen: Ein Ritter in der Maske des Mephistopheles Hr. Alexander; Ein junger Ritter im Mephistopheles Banden Hr. Montavini; Dessen Geliebte im Gewande einer Büsserin Mlle Alcide; 1. Ritter H. Paul; 2. Ritter Hr. Loyal; 3. Ritter Hr. Barker; 4.....9. Ritter Hr. Jagermann; Pagen, Diener, Tanzerinnen. 2. Abteilung: Spielt am Friedhofe La Danse de Serpentine mit brillanten Lichteffecten von Signorina Ella, durchwegs neue Tänze. Die eingelegten Tänze sind neu. - Im I. Akt: Tanz der Nymphen Im 2. Akt Tanz der Geister, Fackelzug der Kobolde. La Danse de Diable vom Balletkorps. Schluss-Tableaux im brillanten Feuerregen: Des Teufels Höllenfahrt. (SztT. Eperjes)

95 Szt.T. Pécs

96 Az öregekkel folytatott beszélgetések egybehangzóan adták meg e négy darab tartalmának kivonatát. Valamennyien említették még adatközlőim a Hamis szobor, Az igazgató úr vacsorája és a Halál c. bohócjeleneteket is. Központi Szabó Ervin Könyvtár B791/1 Circus Wulff

97 Központi Szabó Ervin Könyvtár B 791/1 Circus Wulff

98 PIT. 1915 Circus Schmidt; 1913 Circus Renlow

99 SztT. Nagybánya

100 SztT. Miskolc, Ujvidék, Szilágysomlyó

101 SztT. Óbecse

102 SztT. Kunhegyes

103 SztT. Torda

104SztT. Magyarovár

105 SztT. Ipolyság

106 SztT. Léva

107 SztT. Kecskemét

108 SztT. Deés

109 SztT. Keszthely

110 SztT. Szamosujvár

111 SztT. Nagybánya

112 Arad és Vidéke 1898.IX.29.

megjelenik minden negyedévben